

Δημήτριος Τζωρτζόπουλος

Δρ. Φιλοσοφίας, Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ: ΗΘΙΚΑ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΑ

(Διδακτική και ερμηνευτική προσέγγιση)

ΕΝΟΤΗΤΑ 1_η (B 1, 1-3)

Διανοητική και ηθική αρετή.

Ταιριάζει στη φύση μας η ηθική αρετή;

I.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Αφού λοιπόν δύο είναι τα είδη της αρετής, η *διανοητική* και η *ηθική*, η *διανοητική* χρωστάει κατά κύριο λόγο και τη γένεση και την επαύξησή της (=την ανάπτυξή της) στη διδασκαλία, γι' αυτό ακριβώς χρειάζεται πείρα και χρόνο, ενώ η *ηθική* αρετή είναι αποτέλεσμα του *έθους* (=εθισμού), από όπου έχει πάρει και το όνομα, το οποίο άλλωστε μικρή μόνο διαφορά παρουσιάζει από τη λέξη *έθος*. Από αυτό ακριβώς γίνεται φανερό ότι καμιά ηθική αρετή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως. Πραγματικά, κανένα πράγμα που από τη φύση έχει ορισμένες ιδιότητες δεν μπορεί να αποκτήσει με εθισμό μια άλλη ιδιότητα· παράδειγμα η πέτρα: καμωμένη από τη φύση να πηγαίνει προς τα κάτω, δεν θα ήταν δυνατό να συνηθίσει να πηγαίνει προς τα πάνω, ακόμα κι αν χιλιάδες φορές προσπαθήσει κανείς να την συνηθίσει σ' αυτό πετώντας την ξανά και ξανά προς τα πάνω· ούτε η φωτιά μπορεί να συνηθίσει να πηγαίνει προς τα κάτω ούτε κανένα άλλο από τα πράγματα που γεννιούνται από τη φύση με μια ορισμένη ιδιότητα θα μπορούσε να συνηθίσει σε κάτι διαφορετικό. Επομένως, οι αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας ούτε εκ φύσεως ούτε και αντίθετα προς τη φύση μας· απεναντίας είμαστε από τη φύση επιδεκτικοί στις αρετές, τέλειοι όμως σ' αυτές γινόμαστε με τον εθισμό (με τη διαδικασία του *έθους*).

II.

ΝΟΗΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ

Στην παρούσα ενότητα ο Αριστοτέλης εξετάζει *τα είδη της αρετής* και προβαίνει σε μια πιο συγκεκριμένη *κατανόησή τους*. Τα είδη αυτά είναι: οι *διανοητικές* και οι *ηθικές* αρετές. Οι *διανοητικές* είναι πνευματικές αρετές: κατηγοριοποιούνται στην τάξη του νου, όπου ο άνθρωπος έχει ήδη συλλέξει πολλές εμπειρίες και μπορεί έτσι περαιτέρω να σκεφτεί πιο καθολικά. Αυτές οι αρετές γεννιούνται και καλλιεργούνται

ή αναπτύσσονται με τη διδασκαλία. Εξ αιτίας αυτού του τρόπου ανάπτυξής τους απαιτούν χρόνο πολύ και εμπειρία πλούσια. Οι ηθικές αρετές σχετίζονται με συναισθήματα και πράξεις και κατανοούνται ως εκείνες οι ψυχικές διαθέσεις που επηρεάζουν ή κατευθύνουν ορισμένα συναισθήματα και παράλληλα υπαγορεύουν ή ελέγχουν τη σωστή δράση. Οι ηθικές αρετές ανάγουν τη γένεσή τους και την τελειώσή τους στο *έθος*: στη συνεχή άσκηση και στον εθισμό του ανθρώπου σε ηθικές πράξεις. Ως εκ τούτου, αυτού του είδους οι αρετές δεν είναι έμφυτες μέσα μας.

III.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ

1. Γενικές υποσημάνσεις:

- **Ποια ανάγκη** υπηρετεί η μελέτη της αρετής;
- Υπηρετεί την ανάγκη να φτάσουμε στο *ύψιστο αγαθό: στην ευδαιμονία*.
- Ο Αριστοτέλης λοιπόν μελετά την αρετή, διακρίνοντάς την σε *διανοητική* και σε *ηθική* αρετή.
- Την πρώτη τη μελετά στο Ζ' βιβλίο 1139a του έργου του *Ηθικά Νικομάχεια*, τη δεύτερη στο Β' βιβλίο.
- Ο φιλόσοφος ακολουθεί μια σειρά εξέτασης των ειδών της αρετής.
- **Διανοητική αρετή:** αντιστοιχεί στο έλλογο μέρος της ψυχής και τελεί υπό την ισχύ και αξία του λόγου.
- Ο λόγος παρέχει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να ρυθμίζει τη συμπεριφορά του με βάση προκαθορισμένες λογικές συλλήψεις.
- Στην κατηγορία των *διανοητικών αρετών* ανήκουν, μεταξύ άλλων, η φρόνηση και η σοφία.
- Γενικώς, στο έργο του Αριστοτέλη, ως διανοητικές αρετές λογίζονται *η επιστήμη, η τέχνη, η φρόνηση, ο νους, η σοφία*.
- Την ευθύνη για τη μετάδοση των διανοητικών αρετών την έχει ο δάσκαλος.
- Αυτός διαμεσολαβεί το λογισμό και την ψυχή των μαθητών με γνώση και παράγει τη μάθηση.
- **Ηθική αρετή:** αντιστοιχεί στο έλλογο και συνάμα στο ά-λογο μέρος της ψυχής. Από πλευράς περιεχομένου κατανοεί και εφαρμόζει τις προτάσεις, τις συλλήψεις ή τις επιταγές του λόγου.
- Στην κατηγορία των ηθικών αρετών ανήκει η βουλευτική ενέργεια.

- Αξίζει να λαμβάνεται υπόψη η ενδοσυνάφεια *ἔθους* και *ἥθους*. Το *ἥθος* συναρτάται ή κυριολεκτικά εξαρτάται από το *ἔθος*, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη.
- Η καλλιέργεια της ψυχής αρχίζει δια του *ἔθους*.
- Την ευθύνη για την απόκτηση της ηθικής αρετής την φέρνει το ίδιο το άτομο.
- Με τη δική του βούληση, με τις δικές του επιλογές υλοποιεί στη ζωή του το «ἠθικῶς πράττειν».
- **Θέμα:** η διάκριση των αρετών σε διανοητικές και ηθικές και η διαπίστωση ότι τις ηθικές αρετές δεν τις φέρνουμε μέσα μας εκ φύσεως, αλλά τις αποκτούμε με τη διαδικασία του εθισμού.
- **Βασικές έννοιες-όροι** της πρώτης ενότητας: *ἀρετή, διδασκαλία, γένεσις, αὔξησις, ἐμπειρία, ἔθος, φύσις, φύσει*.
- **Δομή:**
 - Διάκριση των αρετών: ηθική αρετή και ἔθος.
 - Το μη ἔμφυτο, δηλαδή το επίκτητο των ηθικών αρετών.
 - Παραδείγματα.
 - Τελικό συμπέρασμα.

2. Συγκεκριμένες επισημάνσεις:

α) *Διανοητική και ηθική αρετή*

«Διττῆς δὴ τῆς ... ἀπὸ τοῦ ἔθους»:

Ανάλυση:

- Ο Αριστοτέλης συγκεφαλαιώνει στην αρχή ό,τι είχε συζητήσει στο πρώτο βιβλίο του συγκεκριμένου έργου σχετικά με τη διάκριση της αρετής σε δύο μορφές ή είδη.
- Η αρετή λοιπόν διακρίνεται σε *διανοητική* και *ηθική*. Ξεκινώντας απ' αυτή τη διάκριση προτίθεται από εδώ και πέρα να εξετάσει την *ηθική* αρετή.
- Με τη *διανοητική* αρετή θα ασχοληθεί διεξοδικά στο Ζ' βιβλίο 1139a κ.εξ. Προκειμένου όμως να αναπτύξει τον συλλογισμό του για την προέλευση και για τους όρους ύπαρξης της *ηθικής* αρετής, αναφέρεται συνοπτικά στον τρόπο, με τον οποίο αποκτάται η *διανοητική* αρετή.

- *Η τελευταία αποκτάται με τη διδασκαλία.* Πιο ειδικά είναι προϊόν μαθησιακής διαδικασίας, η οποία δεν αρχίζει και δεν τελειώνει από τη μια στιγμή στην άλλη. Συνιστά μια *εξελικτική πράξη εν χρόνω*.
- *Χρόνος και πείρα* αποτελούν συναρτήσεις, με τις οποίες συνδέεται η απόκτηση και η αύξηση της *διανοητικής* αρετής. Η διδασκαλία της τελευταίας, με άλλα λόγια, εκτυλίσσεται σε χρονική διάρκεια, όπως και η πείρα αποκτάται σε μια έκταση χρόνου.
- Η διανοητική αρετή απλώνεται ως μια επίπονη και συστηματική θεωρητική μελέτη καταστάσεων ή πραγμάτων, η οποία διεξάγεται σε βάθος χρόνου και υπό τη μορφή παρατεταμένης μαθητείας.
- Κατά τη διάρκεια της μαθητείας ο μαθητευόμενος διαμορφώνει μια μοναδική εμπειρία από τη θεωρητική προσέγγιση του αντικειμένου και από τις πρακτικές εφαρμογές αυτής της προσέγγισης.
- Είναι σε θέση έτσι να γνωρίζεται με διάφορα θεματικά αντικείμενα, να συγκροτεί τεκμηριωμένη άποψη, να επαυξάνει τις θεωρητικές του γνώσεις και ανάλογα να κρίνει την ποιότητα της διδασκαλίας, την εγκυρότητα των θεωρητικών συλλήψεων ή αντιλήψεων, αλλά και τις συγκεκριμένες καταστάσεις ή πραγματικότητες, με τις οποίες έρχεται σε καθημερινή επαφή.
- Σε συνάφεια με τα παραπάνω ο μαθητευόμενος αποκτά πλήθος πρακτικών εμπειριών, που του επιτρέπουν να πραγματώνει την αρετή στον καθημερινό του βίο. Έτσι, για παράδειγμα, πρέπει κανείς να γνωρίζει, με βάση την αντίστοιχη καλλιέργεια της λογικής του ικανότητας, να διακρίνει το κακό από το κακό ή να αντιμετωπίσει ένα καθοριστικό δίλημμα στη ζωή του.
- Παράλληλα και ο διδάσκων εμπλουτίζει την εμπειρία του κατά τη διδασκαλία του αλλά και κατά την επαφή του με τους διδασκόμενους και με τις ανάλογες καταστάσεις.
- Για τη μετάδοση της διανοητικής αρετής την κύρια ευθύνη έχει ο διδάσκων, ο «δάσκαλος», ο οποίος πρωτίστως γίνεται φορέας επιστημονικής γνώσης [=θεωρητική σοφία], αλλά παράλληλα καλλιεργεί στο μαθητή και τη φρόνηση [=πρακτική σοφία]. Η φρόνηση είναι θεμελιώδης ποιότητα ή ιδιότητα της σκέψης και συντελεί, κάθε θεωρητική επίδοση να συμπορεύεται με την πράξη.

- Η ηθική αρετή αποκτάται με τον εθισμό και τη συνήθεια. Τούτο σημαίνει ότι η ηθική αρετή δεν εισάγεται απ' έξω στην ψυχή του ανθρώπου με τη γνώση ή τη διδασκαλία του ηθικού κανόνα, αλλά απαιτεί την άσκηση του άλογου μέρους της ψυχής κατά τις επιταγές του λογικού μέρους και κατ' επανάληψη.
- Για την απόκτηση συνεπώς της ηθικής αρετής την κύρια ευθύνη την έχει το ίδιο το άτομο.
- Απ' αυτό εξαρτάται να ενεργοποιεί τη θέλησή του και να καλλιεργεί την επιμονή του, ώστε να ασκηθεί επανειλημμένα σε πράξεις αγαθές.
- Η άσκηση αυτή δεν απολακτίζει τα εμπειρικά δεδομένα παρά τα αξιοποιεί για να επιτευχθεί μια συγκροτημένη θεωρία.

Σχόλιο:

- Η αρετή εν γένει αποτελεί τη βάση για την ευδαιμονία. Γι' αυτό και η μελέτη τόσο των ηθικών όσο και των διανοητικών αρετών μας βοηθάει να γνωρίσουμε τι είναι ευδαιμονία και να την επιδιώκουμε συνειδητά.
- Ως προς την ουσία της έννοιας της αρετής η μια μορφή της δεν αντιπαρατίθεται με την άλλη ούτε η μια μπορεί να υπάρξει ολοσχερώς χωρίς την άλλη. Υπάρχει μόνο μια σχετική αυτονομία ανάμεσά τους κατά την εκδήλωσή τους και κατά τη χρήση τους.
- Η αρετή γενικά συνυφαίνεται με την ψυχή και η κάθε μορφή της αρετής αντιστοιχεί σε καθορισμένα μέρη της ψυχής.
- Ποια είναι τα μέρη της ψυχής; α) Το καθαρά λογικό μέρος, κατευθυντήρια δύναμη του οποίου είναι ο λόγος· β) το καθαρά ά-λογο μέρος, το οποίο στερείται τον λόγο, ήτοι σχετίζεται μόνο με τη διατροφή και την αύξηση του ανθρώπινου οργανισμού, και το οποίο απαντά και στα ζώα· γ) το ενδιάμεσο μέρος (το επιθυμητικόν), που μετέχει και στο πρώτο και στο δεύτερο μέρος.
- Στο καθαρά λογικό μέρος αντιστοιχούν οι διανοητικές αρετές: ας πούμε σοφία, σύνεση, φρόνηση κ.λπ., οι οποίες συνδέονται με την ενέργεια του λόγου και επιτρέπουν στον άνθρωπο να σκέπτεται ορθά και να οργανώνει τη ζωή του με βάση έναν προκαθορισμένο προγραμματισμό ή σχεδιασμό.
- Στο ενδιάμεσο μέρος, το επιθυμητικόν, που είναι και έλλογο και ά-λογο, αντιστοιχούν οι ηθικές αρετές: ας πούμε γενναιοδωρία, σωφροσύνη, ανδρεία κ.λπ., οι οποίες σχετίζονται με ενέργειες της βούλησης και επιτρέπουν στον

άνθρωπο να διαμορφώνει το χαρακτήρα του, κι ακόμη να κατανοεί και να εφαρμόζει στην πράξη, όσα συλλαμβάνει ο νους.

- Ο Αριστοτέλης, συναρτά την ηθική αρετή προς το έθος, που σημαίνει ότι συνδέει ετυμολογικά τις λέξεις *ηθική – έθος*. Η ηθική παράγεται από το ήθος [=χαρακτήρας], το οποίο γεννιέται και εξαρτάται από το έθος. Αυτή την εξήγηση ο φιλόσοφος την πήρε σχεδόν αυτολεξεί από τον Πλάτωνα, ο οποίος στους *Νόμους* VII 792 e είχε αναφέρει ότι το ήθος διαμορφώνεται σε πολύ μικρή ηλικία από το έθος: «*εμφύεται πάσι τότε το ήθος δια το έθος*».
- Ο Αριστοτέλης, κατά τη συνήθεια των αρχαίων Ελλήνων να ετυμολογούν τις λέξεις για να προσδιορίζουν τη σημασία τους, συνδέει ετυμολογικά το ήθος με το έθος.
- Η ετυμολογία αυτή είναι σωστή, αν και πολλές απόπειρες για διερεύνηση της σημασίας με βάση την ετυμολογία δεν ήταν εύστοχες, γιατί εκείνη την εποχή δεν είχε αναπτυχθεί η επιστήμη της γλωσσολογίας.
- Γενικώς ο φιλόσοφος πίστευε πως οι λέξεις σχετίζονται με τα πράγματα στα οποία αναφέρονται. Κατ' επέκταση είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με αυτό που δηλώνουν: το *λέγεσθαι* ταυτίζεται με το *είναι*.
- Αυτό σημαίνει ότι τα πράγματα είναι αυτό που δηλώνει η γλώσσα. Οι λέξεις για τον Αριστοτέλη έχουν *οντολογικό περιεχόμενο*, περιέχουν δηλαδή και εκφράζουν την πραγματική ουσία των πραγμάτων.
- Τα πράγματα δηλαδή είναι έτσι όπως τα δηλώνουν οι λέξεις.
- Γι' αυτό και ο φιλόσοφος, με βάση την παραπάνω εκτίμησή του, δίνει στον λόγο τον δομικό χαρακτήρα μιας συλλογιστικής πορείας:
- Δύο προκείμενες προτάσεις αποδίδουν το περιεχόμενο και μία πρόταση –το συμπέρασμα- εκφράζει την αποδοχή αυτού του περιεχομένου υπό τη μορφή λογικού αποτελέσματος.

β) Η ηθική αρετή δεν υπάρχει εκ φύσεως

«Εξ οὗ καὶ δῆλον [...] ἄλλως ἂν ἐθισθείη»:

Ανάλυση:

- Κατά την εξέλιξη του συλλογισμού του ο Αριστοτέλης διατυπώνει την κρίση ότι η ηθική αρετή δεν είναι έμφυτη στον άνθρωπο. Ο άνθρωπος δεν γεννιέται ενάρτεος αλλά γίνεται μέσα από τον εθισμό και την άσκηση.

- Αν π.χ. η ανδρεία ή η δικαιοσύνη ήταν έμφυτη, τότε ο άνθρωπος δεν θα ήταν ποτέ δειλός ή άδικος, γιατί οι φυσικές ιδιότητες παραμένουν αμετάβλητες, ο δε εθισμός δεν μπορεί να τις μεταβάλει. Αυτό που μπορεί είναι να καλλιεργήσει την ψυχή και να την κάνει πιο ευαίσθητη, πιο λογική, πιο ηθική.
- Για να ενισχύσει τη συλλογιστική του πορεία ο φιλόσοφος παίρνει δύο παραδείγματα από τον κόσμο των φυσικών φαινομένων.
- Αυτός ο κόσμος αξιολογείται εδώ και ως εμπειρικό δεδομένο.
- Το πρώτο είναι η κίνηση της πέτρας: η πέτρα δεν θα μπορούσε ποτέ να κινηθεί προς τα πάνω παρά μόνο προς τα κάτω· σήμερα ξέρουμε πως αυτό το φαινόμενο σχετίζεται με το νόμο της βαρύτητας, με φυσικό νόμο δηλαδή που δεν μπορεί να μεταβληθεί.
- Το δεύτερο σχετίζεται με τη φωτιά: ούτε αυτή μπορεί να πηγαίνει προς τα κάτω. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις ο εθισμός δεν μπορεί να αλλάξει τις φυσικές ιδιότητές τους

Σχόλιο:

- Ο Αριστοτέλης κάνει σαφή διάκριση ανάμεσα στις φυσικές ιδιότητες και στις ιδιότητες ή ποιότητες που αποκτά ο άνθρωπος με τον εθισμό.
- Δεν εγκρίνει εκείνη την παλιά αριστοκρατική αντίληψη, που ξεκινάει ήδη από τον Όμηρο και σύμφωνα με την οποία οι πιο σημαντικές ικανότητες ή δεξιότητες του ανθρώπου είναι περισσότερο δωρεά των θεών και λιγότερο αποτέλεσμα μάθησης.
- Μια τέτοια αντίληψη σήμαινε πως οι άνθρωποι είναι από τη φύση τους άνισοι και πως ορισμένοι δικαιωματικά μπορούν να εξουσιάζουν τους άλλους, επειδή δήθεν είναι εκ φύσεως προικισμένοι με την αρετή.
- Η χρήση από τον Αριστοτέλη εμπειρικών παραδειγμάτων, όπως η κίνηση της πέτρας και της φωτιάς, συνδέεται με την τάση του φιλοσόφου να αξιολογεί απλά δεδομένα της καθημερινής εμπειρίας, προκειμένου να ενισχύει τη θεωρητική τεκμηρίωση της σκέψης του.

γ) Η ηθική αρετή ούτε είναι ούτε δεν είναι έμφυτη

«Ὅτ' ἄρα φύσει [...] διὰ τοῦ ἔθους»:

Ανάλυση:

- Εφόσον η ηθική αρετή καλλιεργείται με το έθος και το έθος είναι ίδιον του ανθρώπου, είναι επόμενο ο άνθρωπος να φέρει εκ φύσεως την παρόρμηση ή

την τάση να επιζητεί την αρετή μέσα από τον εθισμό, του οποίου η διαδικασία στηρίζεται στην ενέργεια του λόγου.

- Σε κάθε περίπτωση η ενέργεια του λόγου γίνεται εθισμός, πράγμα που δείχνει γιατί οι ηθικές αρετές ούτε υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως ούτε όμως είναι αντίθετες προς τη φύση μας.
- Τι συμβαίνει στ' αλήθεια; Συνιστούν *ένα μεταξύ*, τοποθετούνται μεταξύ του «φύσει» και του «παρά φύσιν»: ο άνθρωπος γεννιέται με την προδιάθεση να μάθει, άρα είναι εκ φύσεως επιδεκτικός στην αρετή.
- Το ζητούμενο είναι το επόμενο βήμα: να αξιοποιεί αυτή την έμφυτη προδιάθεση και μέσω του εθισμού, της συνήθειας, της επαναληπτικής διαδικασίας να ολοκληρώνει την καλλιέργειά του.

Σχόλιο:

- Ο Αριστοτέλης περαιώνει τον συλλογισμό του με ένα συμπέρασμα: *οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν εκ φύσεως μέσα μας*. Αυτό το συμπέρασμα διατυπώθηκε για πρώτη φορά πιο πάνω· εδώ επαναλαμβάνεται συμπερασματικά μετά την παρουσίαση των παραδειγμάτων.
- **Η μορφή του συλλογισμού** είναι η εξής: α) τα φυσικά πράγματα-όντα έχουν ιδιότητες, οι οποίες δεν μεταβάλλονται κάτω από οποιοδήποτε εθισμό, άσκηση ή επανάληψη. β) Η ηθική αρετή αποκτιέται με τον εθισμό, με την άσκηση σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς. γ) Άρα η ηθική αρετή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως.
- Επίσης και μια **παρόμοια μορφή συλλογισμό:**

1^η προκειμένη: *δεν υπάρχει πράγμα εφοδιασμένο από τη φύση με κάποιες ιδιότητες, που να μπορείς να το συνηθίσεις να αποκτήσει άλλες ιδιότητες.*

Ή δεν υπάρχει πράγμα καμωμένο από τη φύση να συμπεριφέρεται με ένα ορισμένο τρόπο, που να μπορεί να συνηθίσει να συμπεριφέρεται με άλλον τρόπο.

2^η προκειμένη: η ηθική αρετή είναι αποτέλεσμα του έθους.

Συμπέρασμα: η ηθική αρετή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως.

- Ο συλλογισμός εδώ είναι παραγωγικός: ξεκινά από μια γενική αρχή και προχωρεί σε κάτι πιο ειδικό.

- Η ηθική αρετή, σύμφωνα με τα παραπάνω, δεν είναι κάτι το στατικό και παγιωμένο.
- Κάτι που διαμορφώνεται μια για πάντα, που δεν επιδέχεται αλλαγές και ανανέωση των περιεχομένων της, που επιβάλλεται χωρίς ή και ενάντια στη βούληση του ανθρώπου.
- Ενεργοποιεί τη βούλησή του και εκφράζει τις πολλαπλές του δυνατότητες: ο ίδιος να γίνεται καλύτερος στον ένα ή τον άλλο τομέα της ζωής, να φέρνει αναλογικά την ευθύνη για τα έργα του και να προάγει έτσι την τιμή και την αυταξία του.
- Παρακολουθώντας κανείς εδώ την εξέλιξη της συλλογιστικής σκέψης του Αριστοτέλη διακρίνει ένα λόγο λιτό και απέριττο στη διατύπωση αλλά μεστό σε νοήματα. Έκδηλη είναι η συνεκτικότητα και η αποδεικτική αλληλουχία.
- Υπερασπίζεται την εσωτερική επικοινωνία ή την αλληλεπίδραση εμπειρίας και θεωρητικής σκέψης.

ΕΝΟΤΗΤΑ 2_η (B1, 4)

Η ηθική αρετή καλλιεργείται με την ηθική πράξη

I.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Επί πλέον, για όσες ιδιότητες υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, πρώτα εφοδιαζόμαστε με τη δυνατότητα της ανάπτυξής τους και μετά προχωρούμε στις ανάλογες ενέργειες (πράγμα που είναι φανερό στην περίπτωση των αισθήσεων· πραγματικά, τις αισθήσεις της όρασης ή της ακοής δεν τις αποκτήσαμε έχοντας δει ή έχοντας ακούσει πολλές φορές, αλλά αντίθετα, έχοντάς τες τις χρησιμοποιήσαμε· δεν τις αποκτήσαμε με τη χρήση). Τις αρετές όμως τις αποκτούμε, αφού πρώτα τις εφαρμόσουμε στην πράξη, όπως ακριβώς συμβαίνει και στις [ή και με τις] άλλες τέχνες· όσα δηλαδή πρέπει να τα κάνουμε αφού τα μάθουμε, αυτά τα μαθαίνουμε κάνοντάς τα· για παράδειγμα, οι άνθρωποι γίνονται οικοδόμοι χτίζοντας σπίτια και κιθαριστές παίζοντας κιθάρα· με τον ίδιο τρόπο, γινόμαστε δίκαιοι κάνοντας δίκαιες πράξεις, σώφρονες κάνοντας σώφρονες πράξεις, ανδρείοι κάνοντας ανδρείες πράξεις.

II.

ΝΟΗΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ

Στη δεύτερη ενότητα ο Αριστοτέλης ασχολείται με την ουσία της ηθικής πράξης. Η τελευταία καλλιεργεί στον άνθρωπο τις φυσικές προδιαθέσεις του που διαθέτει για την αρετή. Διαθέτουμε δηλαδή δυνητικά εκ των προτέρων τις ηθικές αρετές ως φυσικές προδιαθέσεις και μπορούμε στη συνέχεια να τις αναπτύξουμε ή να τις αποκτήσουμε μέσα από τον εθισμό στην ηθική πράξη. Πώς εθίζουμε και μαθαίνουμε; Ασκώντας ορισμένες λειτουργίες με τη βοήθεια των εφοδίων που μας έδωσε η φύση. Για το αληθές του λόγου του φέρνει το παράδειγμα των αισθήσεων. Έτσι, για να βλέπουμε, η φύση μας έδωσε τα μάτια, για να ακούμε τα αυτιά. Τα αισθητήρια αυτά όργανα τα χρησιμοποιούμε, έχοντάς τα από τη φύση. Τούτο έχει ιδιαίτερη σημαία, για αυτό που θέλει να αποδείξει εδώ ο Αριστοτέλης: πρώτα έχουμε εκ φύσεως αυτά τα αισθητήρια όργανα και μετά κάνουμε χρήση αυτών, δηλαδή αξιολογούμε την ενέργειά τους. Στην περίπτωση όμως της απόκτησης των αρετών συμβαίνει το αντίθετο: πρώτα ενεργούμε και ασκούμεσθε σ' αυτές και μετά τις αποκτάμε. Προς επίρρωση αυτής της συλλογιστικής, ο φιλόσοφος φέρνει παραδείγματα από τις πρακτικές τέχνες: το παράδειγμα του οικοδόμου, ο οποίος μαθαίνει οικοδομώντας, αλλά και από τη μουσική τέχνη: το παράδειγμα του κιθαριστή που μαθαίνει παίζοντας. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τις ηθικές αρετές: προηγείται η ηθική πράξη και μετά αποκτάμε την ηθική αρετή. Π.χ. γινόμαστε δίκαιοι, σώφρονες, ανδρείοι, κάνοντας δίκαιες, σώφρονες, ανδρείες πράξεις.

III.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ

1. Γενικές υποσημάνσεις:

- Το ερώτημα που διατρέχει τη σκέψη του Αριστοτέλη είναι: *πώς μπορεί να «μάθει» κανείς την αρετή;*
- Η απάντηση είναι: με το να την ασκεί.
- Έτσι κρίνει αναγκαίο να διευκρινίσει περαιτέρω τη σκέψη του σχετικά με την αρετή ως αποτέλεσμα του έθους.
- Συνεχίζει λοιπόν να επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψης ότι οι *ηθικές αρετές* δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως.

- Πρωτίστως αναφέρεται στις εκ φύσεως ιδιότητές μας και χρησιμοποιεί τη σχέση *πρότερου* και *ύστερου* ή *προτερόχρονου* και *υστερόχρονου* στο επίπεδο των δυνατοτήτων και των ενεργειών.
- Η φύση μάς εφοδιάζει, κατά τη γέννησή μας, με *δυνατότητες* (*δυνάμεις*).
- Από τη γέννησή μας και ύστερα προβαίνουμε σε *ενέργειες*, δηλαδή κάνουμε χρήση των εκ φύσεως δυνατοτήτων μας ή *ενεργούμε* για να αναπτύξουμε αυτές τις δυνατότητες.
- Αντιστρόφως ανάλογη είναι η σχέση στην περίπτωση των ηθικών αρετών.
- Οι ενέργειες εδώ προηγούνται των τελικών ιδιοτήτων ή αρετών.
- Όλος ο προβληματισμός του Αριστοτέλη εδώ εντάσσεται στο γενικότερο προβληματισμό παλαιότερων και συγχρόνων του για το διδακτό της αρετής.
- Ο πρώτος που ασχολήθηκε διεξοδικά με το θέμα του διδακτού της αρετής ήταν ο Πλάτων.
- Από άποψη μεθόδου αξίζει να παρατηρήσουμε τα εξής:
 - ο φιλόσοφος ξεκινά από παραδείγματα της καθημερινότητας για να αναχθεί σε θεωρητικές αποτιμήσεις. Αναλογική προσέγγιση του όμοιου.
 - αντιθετική παρουσίαση: π.χ. *όσα μεν φύσει ... τας δ' αρετάς*.
- Στις *φυσικές ιδιότητες* η δύναμις προηγείται της ενέργειας, ενώ στις *ηθικές ιδιότητες* έπεται.
- Ως πραγματιστής στοχαστής, ο Αριστοτέλης αναφέρεται στον κόσμο των αισθήσεων.
- Ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί πρώτο πληθυντικό πρόσωπο εκτός από τη φράση που αναφέρεται στις τέχνες. Γιατί;
- Επειδή συμμαρτίζει και ο ίδιος τον προβληματισμό που αναπτύσσει και δεν τον παρουσιάζει απλώς για να «διδάξει» κάποιους άλλους.
- Είναι κεντρικός αυτός ο προβληματισμός και αφορά όλους τους ανθρώπους.
- **Θέμα:** προτείνει τρόπους και χρησιμοποιεί αποδεικτικά επιχειρήματα για να δείξει ότι η ηθική αρετή καλλιεργείται με την ηθική πράξη.
- **Βασικές έννοιες-όροι:** *δύναμις, ενέργεια*.
- *Δύναμις-ενέργεια:* λειτουργούν συμπληρωματικά ή αντιθετικά. Εδώ χρησιμοποιούνται αντιθετικά.
- **Δομή:**

- φυσικές ιδιότητες: η *δύναμις* προηγείται της *ενέργειας*.
- ηθικές ιδιότητες: η *ενέργεια* προηγείται της *δυνάμεως*.
- παραδείγματα για αμφότερες τις περιπτώσεις.

2. Συγκεκριμένες επισημάνσεις:

α) Στις φυσικές ιδιότητες προηγείται η δύναμη και ακολουθεί η ενέργεια

«Έτι ὅσα [...] χρησάμενοι ἔσχομεν»:

Ανάλυση:

- Ο Αριστοτέλης κατευθύνει αρχικά τη σκέψη του στις φυσικές ιδιότητες του ανθρώπου, σε ό,τι δηλαδή ο τελευταίος φέρει ως ον από τη φύση του.
- Σε αυτές τις φυσικές του ιδιότητες συγκαταλέγεται και η *δύναμις*, δηλαδή η δυνατότητά του.
- αναπτύσσει ένα ακόμα αποδεικτικό επιχείρημα για να τεκμηριώσει την άποψη ότι η ηθική αρετή δεν είναι έμφυτη. Ξεκινά από αυτό που ανέφερε προηγουμένως: υπάρχουν ορισμένα στοιχεία ή ιδιότητές μας που είναι έμφυτες.
- Αυτές είναι τα εφόδια που μας δίνει η φύση και αποτελούν τη φυσική μας δύναμη ή τον φυσικό μας εξοπλισμό.
- Αυτή η φυσική δύναμη ή ο φυσικός μας εξοπλισμός υπάρχει ως δυνατότητα ή ικανότητα για μελλοντική ανάπτυξη της μιας ή της άλλης δραστηριότητας.
- Η ανάπτυξη και η πραγματοποίηση αυτής της δραστηριότητας συνδέεται με την ενέργεια που καταβάλλουμε.
- Για να υπάρχει ενέργεια, πρέπει να υπάρχει δύναμη. Χρονικά λοιπόν προηγείται η δύναμη και ακολουθεί η ενέργεια.
- Στο παράδειγμα των αισθήσεων: εκ φύσεως κατέχουμε τις αισθήσεις της όρασης και της ακοής, και επειδή τις κατέχουμε, τις χρησιμοποιούμε. Δεν τις κατέχουμε, επειδή τις χρησιμοποιούμε.

Σχόλιο:

- Ο Αριστοτέλης κάνει διάκριση ανάμεσα στη δύναμη και την ενέργεια. Με βάση αυτή τη διάκριση θα πει στη συνέχεια για τις ηθικές αρετές πως απαιτούν ηθικές πράξεις για να γίνονται πραγματικότητα.
- Τι είναι όμως δύναμη; Είναι η δυνατότητα να αναπτύσσεται κάτι που υπάρχει ως απλή ικανότητα για ανάπτυξη. Και ενέργεια; Είναι η δραστηριότητα, που απαιτείται για να γίνονται πράξη οι δυνατότητες.

- Ο άνθρωπος, ας πούμε, όταν γεννιέται, είναι εφοδιασμένος από τη φύση με δυνατότητες. Αυτές γίνονται πράξη, όταν ακολουθήσει η ενέργεια. Αυτό το καθιστά πιο σαφές με το παράδειγμα των αισθήσεων.
- Γενικώς λοιπόν στις φυσικές ιδιότητες συμβαίνει να προηγείται η δυνατότητα και να έπεται η χρήση της δυνατότητας. Το αντίστροφο όμως ισχύει, όπως θα αποδείξει στη συνέχεια ο φιλόσοφος, με τις ηθικές αρετές.

β) Στην ηθική αρετή προηγείται η ενέργεια και ακολουθεί η δυνατότητα

«τᾶς δ' ἀρετας [...] ἀνδρεία ἀνδρείοι»:

Ανάλυση:

- Στην προηγούμενη ενότητα ο Αριστοτέλης ανέφερε ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του επιδεκτικός στην αρετή. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι έχει αποκτήσει την αρετή.
- Φτάνει κανείς στην απόκτηση της μιας ή της άλλης αρετής μέσα από την άσκησή της. Η άσκηση πάλι είναι μια ολόκληρη διαδικασία, που απαιτεί χρόνο, εμπειρία και λογική επεξεργασία των δεδομένων, που προσφέρονται τη μια ή την άλλη στιγμή, αλλά συγχρόνως απαιτείται και πρακτική εξάσκηση.
- Πιο ειδικά, αυτό ο φιλόσοφος το εννοεί ως εξής: δεν αρκεί μια εμπειρία ή γνώμη του κοινού νου για να αποκτήσουμε οποιαδήποτε συγκεκριμένη αρετή, αλλά χρειάζεται να ενεργοποιούμαστε, να αναπτύσσουμε δραστηριότητα που θα ενεργοποιεί τη μια ή την άλλη αρετή.
- Είναι φρόνιμο λοιπόν να ενεργοποιεί κανείς την αρετή, Αυτό σημαίνει ότι ξεκινά από την επίγνωση πως τις έχει «δυνάμει» -το «δυνάμει» δεν εμπίπτει στην προσωπική του ευθύνη ή προτίμηση αλλά σχετίζεται με τη φύση- και χρειάζεται να τις αναπτύσσει στην πράξη [= «ενεργεία»] με προσωπική ευθύνη και ανάλογη προτίμηση
- Χρειάζεται, με άλλα λόγια, να καλλιεργούμε τις φυσικές μας κλίσεις, ιδιότητες ή αρετές πράττοντας ενάρετα [βλ. και σχόλιο].
- Αλλά τούτη η καλλιέργεια συνοδεύεται από ακριβή γνώση του πράγματος, δηλαδή προϋποθέτει την ενέργεια του λόγου. Γι' αυτό και συμβαίνει όπως και με την εκμάθηση των τεχνών.

- Οικοδόμος ή καθαριστής π.χ. γίνεται κάποιος που ασκεί με επιμονή και με λογισμό την τέχνη του. Το ίδιο ισχύει και για να γίνεται κανείς δίκαιος, σώφρων ή ανδρείος.
- Αυτά τα παραδείγματα του Αριστοτέλη δεν σημαίνουν σε καμιά περίπτωση πως ο φιλόσοφος συγγέει ή ταυτίζει την αρετή με την τέχνη. Απλώς αμφότερες οι περιπτώσεις έχουν ένα κοινό γνώρισμα: *απαιτούν άσκηση, η οποία προηγείται της εκμάθησης.*

Σχόλιο:

- Στην περίπτωση των επίκτητων αρετών, αυτών δηλαδή που αποκτούμε μέσω του εθισμού και της άσκησης, προηγείται η ενέργεια και ακολουθεί η απόκτηση της ικανότητας ή της αρετής.
- Το να προηγείται η ενέργεια σημαίνει πως εκάστοτε επιδίδεται κανείς σε συγκεκριμένες δραστηριότητες για συγκεκριμένες αρετές.
- Προηγείται δηλαδή η ορισμένη εφαρμογή των ορισμένων αρετών στην πράξη, με άλλα λόγια η καθορισμένη εκτέλεση ενάρετων πράξεων, ώστε να μπορούμε να αποκτάμε την αρετή ως καλή έξη ή, πράγμα που είναι το ίδιο, ως ικανότητα να συμπεριφερόμαστε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ως ικανότητα περαιτέρω να εκτελούμε, με βάση την εμπειρία που αποκτήσαμε και τη δοκιμασμένη πλέον ενέργεια του λόγου, καλύτερα τις ίδιες ή άλλες ενάρετες πράξεις.
- Όταν π.χ. θέλει κάποιος να είναι εγκρατής, εκτελεί την πράξη της αποχής από περιττές απολαύσεις. Όσο, δε, εκτελεί αυτή την πράξη, αποκτά πλέον την καλή έξη ή την ικανότητα να επαναλαμβάνει στο εξής την ίδια πράξη της αποχής ως μια ενάρετη πράξη, για την οποία είναι πεπεισμένος ότι είναι ενάρετη.
- Ο Αριστοτέλης αποδίδει μεγάλη σημασία στην ενάρετη πράξη, γιατί χάρη σ' αυτή μπορεί να γίνεται κανείς ηθικός και καλός. Δεν γίνεται κάποιος καλός, όπως αναφέρει ο ίδιος σε άλλο σημείο των *Ηθικών Νικομαχείων*, όταν μιλάει μόνο για το καλό, αλλά όταν εφαρμόζει αυτό για το οποίο μιλάει.
- Συμβαίνει δηλαδή, όπως και με τον ασθενή που ακούει με προσοχή τις εντολές του γιατρού αλλά δεν τις εφαρμόζει, με αποτέλεσμα να μη θεραπεύεται.

- Όλη η αποδεικτική λογική που παρουσιάζει στην παρούσα ενότητα ο Αριστοτέλης αφορά και τον ίδιο ως σκεπτόμενο και προβληματιζόμενο ον. Γι' αυτό, όταν αναφέρεται στη φύση και τον χαρακτήρα της ηθικής αρετής, χρησιμοποιεί το α' πληθυντικό πρόσωπο.
- Απεναντίας, όταν αναφέρεται σε εξειδικευμένες τεχνικές δεξιότητες ή δραστηριότητες, χρησιμοποιεί το γ' πληθυντικό πρόσωπο. Τούτο συμβαίνει όχι τόσο, επειδή ο ίδιος δεν είχε προσωπική εμπειρία ή στενή επαφή με τους τεχνίτες και τις τέχνες, όπως ισχυρίζονται ορισμένοι, αλλά κυρίως για να τονίσει την *ορισμένη ικανότητα του κάθε ανθρώπου στο να γίνεται τεχνίτης, καλλιτέχνης κ.λπ.* Και αυτή η ορισμένη ικανότητα ή επιδεξιότητα συνιστά τη μοναδικότητα των καθέκαστων ατόμων.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3_η (B 1, 5-7)

Άλλα επιχειρήματα για τη σχέση ηθικής αρετής και ηθικής πράξης

I.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Τα παραπάνω επιβεβαιώνει και αυτό που συμβαίνει στις πολιτείες: οι νομοθέτες δηλαδή κάνουν τους πολίτες καλούς με τον εθισμό, και η επιδίωξη βέβαια κάθε νομοθέτη αυτή είναι, ενώ όσοι δεν κάνουν αυτό σωστά, αποτυγχάνουν [στο έργο τους]· και σ' αυτό διαφέρει το ένα πολίτευμα από το άλλο, το καλό πολίτευμα από το λιγότερο καλό. Επί πλέον, κάθε αρετή και γεννιέται και φθείρεται για τους ίδιους λόγους και με τους ίδιους τρόπους (: για τις ίδιες αιτίες και με τα ίδια μέσα), το ίδιο ισχύει και για κάθε τέχνη· γιατί από το πώς παίζουν κιθάρα γίνονται (: προκύπτουν ή διαμορφώνονται) και οι καλοί (: επιδέξιοι) και οι κακοί (: αδέξιοι) κιθαριστές. Με ανάλογο τρόπο [γίνονται] και οι οικοδόμοι και όλοι οι υπόλοιποι [τεχνίτες]· δηλαδή οικοδομώντας σωστά, θα γίνουν καλοί οικοδόμοι, οικοδομώντας όμως κακότεχνα θα γίνουν κακοί. Γιατί, αν δεν ήταν έτσι τα πράγματα, δεν θα χρειαζόταν καθόλου ο δάσκαλος, αλλά όλοι θα ήταν εκ γενετής καλοί ή κακοί.

II.

ΝΟΗΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ

Όπως ανέφερε στην προηγούμενη ενότητα ο Αριστοτέλης, οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αλλά αποκτώνται με τον εθισμό και την πράξη. Στην

παρούσα ενότητα προσπαθεί να ενισχύσει αυτή την άποψη με παραδείγματα από την πολιτική ζωή και από την τέχνη. Με τους σχετικούς νόμους, για παράδειγμα, ο νομοθέτης επιδιώκει να κάνει τους πολίτες καλούς και ηθικά τέλειους. Η αποτυχία σε αυτό το έργο χαρακτηρίζει τον νομοθέτη ως κακό και το πολίτευμα λιγότερο καλό από ένα άλλο που έχει επιτύχει στους στόχους του. Παρόμοια συμβαίνει και στην τέχνη: οι καλοί κιθαριστές αναδεικνύονται, όταν έχουν εξασκηθεί στο καλό παίξιμο της κιθάρας, ενώ οι κακοί προκύπτουν από το κακό παίξιμο. Το ίδιο διαπιστώνουμε και στην περίπτωση των οικοδόμων: ο καταρτισμένος στην οικοδομική τέχνη οικοδομεί ωραία κτίσματα, ενώ ο άσχετος παράγει κακότεχνο οικοδομικό έργο. Άρα, ο δάσκαλος, με την ευρεία έννοια, κρίνεται αναγκαίος.

III.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ

1. Γενικές υποσημάνσεις:

- Ο φιλόσοφος συνεχίζει να εστιάζει την προσοχή του στη σημασία της άσκησης και του εθισμού ως προς την απόκτηση της αρετής.
- Γενικώς ειπείν, **η απόκτηση της αρετής** αποτελεί τον κεντρικό προβληματισμό του Αριστοτέλη στα τρία Ηθικά του έργα:
 - *Ηθικά Μεγάλα, Ηθικά Ευδήμεια και Ηθικά Νικομάχεια.*
- Στην παρούσα ενότητα, η απόκτηση της αρετής με βάση τον εθισμό θα αποσαφηνιστεί από τον φιλόσοφο και με πρόσθετα παραδείγματα.
- Επικαλείται λοιπόν το παράδειγμα των νομοθετών, οι οποίοι κάνουν πράξη τη διαδικασία του εθισμού για να πετύχουν την ηθική βελτίωση των πολιτών.
- Προϋποθέτει ότι οι νομοθέτες έχουν τη βούληση να διαμορφώσουν *αγαθούς πολίτες*.
- Οποιαδήποτε αποτυχία τους σε αυτό το έργο μαρτυρεί είτε αδυναμία τους είτε απροθυμία.
- Και στις δύο περιπτώσεις δείχνονται ακατάλληλοι για ένα τόσο σημαντικό έργο που αγγίζει την εύρυθμη λειτουργία της πολιτείας.
- Έμμεσα αλλά με αρκετή σαφήνεια, ο φιλόσοφος μας υποδεικνύει και τον βασικό σκοπό της πολιτικής: **η ηθική διαπαιδαγώγηση και βελτίωση των πολιτών**.
- Σκοπός της πολιτικής, όπως παρατηρεί σε άλλο χωρίο των *Ηθικών Νικομαχείων* (1099 b 29-32) ο Αριστοτέλης, είναι το ύψιστο αγαθό.

- Με αυτή περίπου την έννοια, ο φιλόσοφος υπερασπίζεται την αντίληψη που επικρατούσε στην Αρχαία Ελλάδα, πως ο καλύτερος τρόπος διαπαιδαγώγησης ενός νέου ανθρώπου είναι να είναι πολίτης μιας πόλης που έχει καλούς νόμους.
- Έτσι, για τον φιλόσοφο, οι νόμοι, τα ήθη, η εκπαίδευση, η άσκηση της πολιτικής και ό,τι άλλο σχετίζεται με το έργο των πολιτικών και των νομοθετών, όλα αυτά έχουν παιδαγωγική αξία και μπορούν μόνο μέσα από την πρακτική του εθισμού να αναδείξουν αυτή την αξία και να συμβάλουν στην ηθική τελείωση του ανθρώπου.
- **Θέμα:** επιπρόσθετα επιχειρήματα για τη σχέση ηθικής αρετής και ηθικής πράξης. Διαφαίνεται η σημασία της κατάλληλης αγωγής για την απόκτηση της αρετής.
- **Βασικές έννοιες-όροι:** νομοθέτης, αγαθή και φαύλη πολιτεία, πάσα αρετή γίνεται και φθείρεται.
- **Δομή:**
 - η συμβολή των νομοθετών στην απόκτηση της αρετής.
 - ο εθισμός των πολιτών.
 - αγαθή και φαύλη πολιτεία.
 - γένεση και φθορά της αρετής.
 - σχετικά παραδείγματα από τον χώρο της τέχνης.

2. Συγκεκριμένες επισημάνσεις:

α) Το επιχείρημα για το ρόλο νομοθέτη

«Μαρτυρεί δὲ καὶ [...] ἀγαθὴ φαύλης»:

Ανάλυση:

- Στην παρούσα ενότητα ο Αριστοτέλης προσάγει ένα νέο επιχείρημα για να ενισχύσει την τεκμηρίωση της άποψης που διατύπωσε πιο πάνω, ότι δηλαδή η ηθική αρετή καλλιεργείται και αναπτύσσεται περαιτέρω με την ηθική πράξη.
- Από ποια περιοχή αντλεί το νέο του επιχείρημα; Το αντλεί από την πολιτική, ήτοι από την οργάνωση της πόλης. Γιατί; Επειδή πιστεύει πως τα παραδείγματα ή τα επιχειρήματα, που αντλούνται από ζωτικούς χώρους της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως είναι ο χώρος της πολιτικής, είναι πιο κοντά στην καθημερινή εμπειρία και μπορούν έτσι να φωτίζουν καλύτερα την κάθε θεωρητική άποψη.

- Το νέο επιχείρημα είναι τούτο: επιδίωξη των νομοθετών είναι να καταστήσουν τους πολίτες καλούς κι αγαθούς. Πώς το επιδιώκουν αυτό; Με το να θεσπίζουν νόμους που εθίζουν τους πολίτες σε έναν ηθικό τρόπο ζωής και τους στρέφουν σε πράξεις δικαίου.
- Εδώ βλέπουμε την πολιτική να συμπορεύεται με την ηθική αρετή. Γι' αυτό εκείνοι που οργανώνουν σωστά τον εθισμό των πολιτών σε ηθικές πράξεις, επιτυγχάνουν στο έργο τους και καθιστούν την πολιτεία ευνομούμενη.
- Όσοι δεν νομοθετούν σωστά, δεν εθίζουν ενάρετα τους πολίτες και αποτυγχάνουν να τους οδηγούν σε ηθική τελείωση.
- Κριτήριο λοιπόν για τη *διάκριση της αγαθής πολιτείας από τη φαύλη* είναι το κατά πόσο επιτυγχάνει ή αποτυγχάνει ο νομοθέτης να διαμορφώσει σωστούς πολίτες: κατά πόσο περιορίζεται σε θεωρητική διδασκαλία ή σε αναποτελεσματική νουθεσία μέσα από την πολιτική πράξη: τη θέσπιση νόμων και μάλιστα δίκαιων νόμων.
- Απ' αυτή την άποψη, η αγαθή πολιτεία, δηλαδή το καλό πολίτευμα διαφέρει από το φαύλο όχι με την έννοια ότι είναι πιο ηθικό, αλλά πιο επαρκές, πιο άρτιο λειτουργικά με τη θέσπιση δίκαιων και αντικειμενικών νόμων, που εθίζουν τον πολίτη στο σωστό, στο ηθικό, στο ανθρώπινο. Αναλογικά το φαύλο πολίτευμα είναι το ανεπαρκές, το οποίο είναι υποφερτά καλό σε σχέση με το εντελώς ανύπαρκτο, αλλά συγκριτικά με το καλό πολίτευμα είναι λιγότερο καλό.
- Ο δίκαιος νόμος διαμορφώνει πολίτες με ανώτερη ηθική ποιότητα, οι οποίοι με λόγο και έργο συμβάλλουν στην προαγωγή της κοινωνίας και δεν καταφεύγουν ποτέ σε απερίσκεπτες πράξεις.

Σχόλιο:

- Η θεμελιώδης θέση, που υποστήριξε με πειστικά επιχειρήματα στην πρώτη και τη δεύτερη ενότητα ο Αριστοτέλης, συνοψίζεται στην πρόταση *πως η ηθική αρετή δεν είναι έμφυτη, άρα δεν είναι στατική και αμετάβλητη, αλλά προσλαμβάνει συγκεκριμένα περιεχόμενα και αποκτιέται με το έθος.*
- Το έθος κατανοείται ως συνήθεια, κατά την οποία ο άνθρωπος ασκείται και πράττει κατ' επανάληψη με βάση ορισμένες ηθικές αρχές. Αυτές οι αρχές προϋποτίθεται πως είναι σύμφωνες με την ενέργεια του λόγου, ώστε να της

εμπεδώνει ο καθένας εντός του μέσα από την επαναλαμβανόμενη πράξη [=άσκηση].

- Αυτή η θεμελιώδης θέση αφορά την ευδαιμονία των ανθρώπων σε όλους σχεδόν του τομείς της ατομικής και κοινωνικής ζωής, γι' αυτό και ο φιλόσοφος δεν παραλείπει να αναφερθεί στην πολιτική.
- Όταν επικαλείται της νομοθέτες και το ρόλο που αυτοί αναλαμβάνουν έναντι της κοινωνίας, προϋποθέτει ότι *με τα έργα της επιδιώκουν το καλό των πολιτών*. Γιατί θα μπορούσε κανείς εύλογα να αμφισβητήσει την καλή πρόθεση του της ή του άλλου νομοθέτη.
- Το πόσο καλός και αντικειμενικός λοιπόν είναι της νομοθέτης κρίνεται από το πόσο εθίζει της ανθρώπους στην ηθική πράξη. Της ο εθισμός συγκροτεί την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στο καλό και το λιγότερο καλό πολίτευμα.
- Καθοριστικός παράγοντας για μια ευδαιμονούσα πολιτεία, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, δεν είναι μόνο οι επιδόσεις της στην παραγωγή υλικών αγαθών, αλλά η διαπαιδαγώγηση των πολιτών με [και στην] την ηθική πράξη. Τότε είναι που ο πολίτης αισθάνεται την ανάγκη αλλά και την τιμή να είναι πολίτης μιας ευνομούμενης πολιτείας.

β) Η σημασία της ορθής άσκησης

«Ἐτι ἐκ τῶν αὐτῶν [...] ἀγαθοὶ ἢ κακοὶ»:

Ανάλυση:

- Ο Αριστοτέλης επιμένει ότι για την κατάκτηση της ηθικής αρετής είναι αναγκαία η διαδικασία του εθισμού και της άσκησης με όλες τις επί μέρους ενέργειες που αυτή η διαδικασία περιλαμβάνει ή απαιτεί.
- Σπεύδει όμως να διευκρινίσει πως η διαδικασία αυτή δεν οδηγεί αυτόματα σε θετικά αποτελέσματα. Κάθε αρετή γεννιέται και φθείρεται, φθίνει για τους ίδιους λόγους και με τα ίδια μέσα.
- Όταν δηλαδή ο άνθρωπος επιδιώκει και εκτελεί την ηθική πράξη, τότε αποκτά ή κατακτά την ηθική αρετή, με αποτέλεσμα να γίνεται ενάρετος. Όταν όμως προβαίνει σε μη ηθικές πράξεις, δεν γνωρίζει την ηθική αρετή και πρακτικά δεν συμπεριφέρεται ενάρετα.
- Ο φιλόσοφος φέρνει και ορισμένα παραδείγματα από την οικοδομική τέχνη και τους κιθαριστές. Σε σχέση με τα παραδείγματα της προηγούμενης

ενότητας, εδώ προστίθεται και τούτο: ο οικοδόμος ή ο κιθαριστής μπορεί να είναι ή κακός, ανεπαρκής και επιζήμιος, ή καλός, χρήσιμος και δημιουργικός.

- Το αν θα γίνει καλός ή κακός οικοδόμος ή κιθαριστής εξαρτάται από το εάν θα έχει σωστή άσκηση ή εξάσκηση, καθώς και κατάρτιση.
- Αν δεν ίσχυαν τα παραπάνω, λέει ο Αριστοτέλης, τότε δεν θα χρειάζονταν οι δάσκαλοι και κατ' επέκταση η καλλιέργεια, η άσκηση και ο εθισμός, αφού οι άνθρωποι από τη γέννησή τους θα ήταν προκαθορισμένοι ως προς το εάν θα γίνουν καλοί ή κακοί, επιτυχημένοι ή αποτυχημένοι.

Σχόλιο:

- Η άσκηση και ο εθισμός δεν είναι ουδέτερες έννοιες αλλά θετικές ή αρνητικές.
- Ασκείται και εθίζεται κανείς στο καλό, γίνεται καλός και ενάρετος· ασκείται και εθίζεται στο κακό, γίνεται κακός.
- Το παν εξαρτάται από τους ίδιους τους ανθρώπους, από τους χειρισμούς τους και από τα περιεχόμενα που δίνουν στις πράξεις τους.
- Το ίδιο συμβαίνει και με την αρετή και με την κάθε τέχνη: η γένεση ή η φθορά της εξαρτάται από το είδος του εθισμού και της άσκησης.
- Η καλή άσκηση, δηλαδή η εφαρμογή κατάλληλων κανόνων, ή η διαπαιδαγώγηση των πολιτών ή των ατόμων με ανώτερες αρχές και αξίες, η συστηματική και επιμελής ενασχόληση με το αντικείμενο, ας πούμε με την κιθάρα ή την οικοδομική τέχνη, η ευσυνείδητη συμμετοχή στις κοινές υποθέσεις χωρίς ιδιοτέλειες και μικρότητες εγκαθιστούν την αρετή μέσα στη ζωή των ατόμων και της πολιτείας.
- Απεναντίας, η κακή άσκηση οδηγεί στην φθορά, στην έκπτωση της αρετής τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο.
- Από μόνα τους λοιπόν τα έμφυτα στοιχεία ή οι προδιαθέσεις του ανθρώπου δεν τον κάνουν καλό ή κακό. Χρειάζεται η συμβολή του δασκάλου.
- Αυτός έχει ως έργο να διδάσκει, δηλαδή να μεταδίδει την αρετή του ηθικώς [=ορθώς] σκέπτεσθαι και ηθικώς [=ορθώς] πράττειν. Ο δάσκαλος, με άλλα λόγια, προορίζεται να συνδυάζει την ενέργεια του λόγου με την εφαρμοσμένη άσκηση, να πραγματώνει την ενότητα θεωρίας και πράξης.

ΕΝΟΤΗΤΑ 4^η (B 1, 7-8)

Σε όλες τις περιστάσεις της (καθημερινής) ζωής μας διαπιστώνεται η σημασία της ηθικής πράξης για την απόκτηση της ηθικής αρετής

I.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Έτσι λοιπόν συμβαίνει και με τις αρετές· κάνοντας δηλαδή όσα συμβαίνουν στη συναλλαγή [: στις συναναστροφές] μας με τους άλλους ανθρώπους, άλλοι γινόμαστε δίκαιοι και άλλοι άδικοι, κάνοντας όμως όσα έχουν μέσα τους το στοιχείο του φόβου και συνηθίζοντας να αισθανόμαστε φόβο ή να επιδεικνύουμε θάρρος άλλοι γινόμαστε ανδρείοι κι άλλοι δειλοί. Παρόμοια συμβαίνει και με τις επιθυμίες και με τις εξάψεις της οργής· άλλοι δηλαδή γίνονται σώφρονες [: συνετοί] και πράοι [: ήρεμοι ή ήπιοι] και άλλοι ακόλαστοι [: ακρατείς] και οργίλοι [: οξύθυμοι ή ευερέθιστοι]· οι πρώτοι με το να συμπεριφέρονται κατ' αυτό τον συγκεκριμένο τρόπο στις περιπτώσεις αυτές και οι δεύτεροι κατ' εκείνον. Με μια κουβέντα, λοιπόν, τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας (: οι έξεις, οι συνήθειές μας) διαμορφώνονται από τις όμοιες ενέργειές μας (: από την αντίστοιχη συμπεριφορά μας). Γι' αυτό πρέπει να προσδίδουμε μια ορισμένη ποιότητα στις ενέργειές μας· γιατί τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας προσαρμόζονται (: αντιστοιχούν) στις διαφορές αυτών των ενεργειών. Επομένως δεν έχει μικρή σημασία το να συνηθίζουμε σ' αυτόν ή στον άλλο τρόπο συμπεριφοράς από την πιο μικρή ηλικία, αλλά πάρα πολύ μεγάλη ή μάλλον σημαίνει το παν.

II.

ΝΟΗΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ

Στην προηγούμενη ενότητα ο φιλόσοφος χρησιμοποίησε παραδείγματα από τη λειτουργία των τεχνών για να καταστήσει σαφέστερη τη θέση του για τη γένεση και τη φθορά της αρετής. Πιο συγκεκριμένα επιχείρησε να δείξει, με βάση τα εν λόγω παραδείγματα, ότι ο εθισμός αποτελεί θεμελιακό τρόπο για την απόκτηση της αρετής. Ο εθισμός όμως όχι γενικά και αφηρημένα, αλλά ως επανάληψη ποιοτικών ενεργειών. Κατά τη μέθοδο της αναλογίας στην παρούσα ενότητα θα συνεχίσει τον προβληματισμό του και θα μιλήσει για έξεις ή συνήθειες, δηλαδή για τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, τα οποία διαμορφώνονται από την επανάληψη όμοιων

ενεργειών. Έτσι η αρετή συνδέεται με την έξι, γι' αυτό πρέπει η ίδια μας η πράξη να διακρίνεται για την ποιότητά της.

III.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ

1. Γενικές υποσημάνσεις:

- Στην προηγούμενη ενότητα, με τη μέθοδο της αναλογίας, εξέτασε τις τέχνες, για να τονίσει τον σημαντικό ρόλο της διδασκαλίας στην απόκτηση της αρετής.
- Το ίδιο συμβαίνει και στην περιοχή της ηθικής αρετής.
- Η ηθική αρετή αποκτάται δια του εθισμού, ήτοι δια της επανάληψης και της άσκησης.
- Οι ενέργειές μας και οι πράξεις μας πρέπει να είναι ποιοτικές.
- Η παιδεία και η αγωγή πρέπει να είναι τέτοια που να οδηγεί σε ποιοτικές ενέργειες και κατ' επέκταση στην καλλιέργεια του ήθους, δηλαδή στην ηθική καλλιέργεια.
- **Θέμα:** στην ίδια μας την καθημερινή ζωή φαίνεται η σημασία της ηθικής πράξης για την απόκτηση της ηθικής αρετής.
- **Βασικές έννοιες-όροι:** Δίκαιοι-άδικοι, ανδρείοι-δειλοί, σώφρονες-πράοι, ακόλαστοι-οργίλοι.
- **Δομή:**
 - παραδείγματα στην περιοχή των ηθικών αρετών και εθισμός.
 - Έξεις-συνήθειες και η αναλογία τους με τις ενέργειες.
 - Η παιδαγωγική σημασία του εθίζεσθαι.

2. Συγκεκριμένες επισημάνσεις:

α) η απόκτηση των αρετών συνδέεται με τον τρόπο συμπεριφοράς

«Οὕτω δὴ [...] οὕτωςί»:

Ανάλυση:

- Προηγουμένως ο φιλόσοφος αναφέρθηκε στη *γένεση* και στη *φθορά* της αρετής.
- Ανέδειξε τον εθισμό σε βασικό μέσο τόσο για την απόκτηση των τεχνών όσο και της αρετής.

- Στην παρούσα ενότητα επιστρέφει στις ηθικές αρετές: *αναλογικά* υποστηρίζει ότι από τους καλούς ή κακούς τρόπους συμπεριφοράς προκύπτουν καλές ή κακές συνήθειες.
- Τονίζει τη *σημασία* της *ηθικής πράξης* στις διαπροσωπικές σχέσεις των ανθρώπων, προκειμένου να αποκτήσει κανείς την ηθική αρετή.
- Κατά περίπτωση λοιπόν μπορεί ο άνθρωπος να εθίσει με τον ένα ή τον αντίθετο τρόπο, μέσα από την πράξη.
- Έτσι στον τομέα *των κοινωνικών του συναναστροφών* αποδεικνύεται ο άνθρωπος δίκαιος, εάν πράττει δίκαια, ή άδικος, εάν πράττει άδικα.
- Το ίδιο συμβαίνει και με την *αρετή της ανδρείας*: από τη στάση που τηρεί κανείς στους κινδύνους, κρίνεται στην πράξη, εάν είναι ανδρείος ή δειλός.
- Στον τομέα *των επιθυμιών* πάλι, ανάλογα με τη συμπεριφορά του γίνεται κανείς σώφρων, συνετός, φρόνιμος ή ακόλαστος, ακρατής, αδηφάγος, ασυγκράτητος.
- Επίσης στην περίπτωση *των παρορμήσεων και των φυσικών ορμών* άλλοι αποδεικνύονται πράοι, άλλοι οργίλοι, ευερέθιστοι, οξύθυμοι, ευέξαπτοι.
- Σχετικά με τις αρετές ο Ross αναφέρει σχετικά: «*οι αρετές αφορούν συναισθήματα και πράξεις. Το πεδίο τους ορίζεται μερικές φορές σε αναφορά με έναν τύπο συναισθήματος και άλλοτε σε αναφορά με έναν τύπο πράξης [...]*· η αρετή είναι μια τάση ελέγχου ορισμένων συναισθημάτων και ορθής δράσης σε ορισμένες καταστάσεις».

Σχόλιο:

- Ο Αριστοτέλης εστιάζει το πρόβλημα της ηθικής αρετής στην *καθημερινή, πρακτική ζωή* των ανθρώπων.
- *Δεν προσπερνά* βιαστικά τον πρακτικό βίο, προκειμένου να μιλήσει γενικά και αόριστα περί ηθικής αρετής.
- *Μεθοδικά* εισχωρεί στα διάφορα τμήματα ή περιοχές του, όπως είναι η περιοχή της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης κ.λπ., και καλλιεργεί έναν *αποδεικτικό λόγο* με συγκεκριμένες διακριβώσεις και σαφή αποτελέσματα ή συμπεράσματα.
- Έτσι παρατηρούμε τον φιλόσοφο να *δίνει προτεραιότητα* στην αρετή της *δικαιοσύνης*.

- **Γιατί;** Επειδή αντιμετωπίζει τον άνθρωπο, πρωτίστως, ως κοινωνικό και πολιτικό ον, το οποίο αναπτύσσει αντικειμενικά τη μια ή την άλλη συμπεριφορά.
- Επομένως έχει σημασία η **ποιότητα** των κοινωνικών του σχέσεων.
- Και το πρώτο ποιοτικό στοιχείο για την εύρυθμη λειτουργία αυτών των σχέσεων στο πλαίσιο της πολιτικής κοινότητας είναι η δικαιοσύνη.
- Πώς γίνεται όμως κανείς δίκαιος; Με ηθικές προσταγές ή συμβουλές;
- Ίσως και με αυτό, αλλά και με άλλους τρόπους.
- Ο **κύριος** όμως **τρόπος** είναι αυτός που αναφέρει στην παρούσα ενότητα:
- η καθημερινή στάση και συμπεριφορά μέσα στη ζωή, οι καθημερινές διαπροσωπικές σχέσεις είναι σε θέση να σφυρηλατήσουν τον ψυχισμό και τη σκέψη, ώστε να παραχθεί δίκαιη πράξη, δίκαιη στάση και περαιτέρω να επικρατήσει δικαιοσύνη ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας.
- Εάν απουσιάζει ή ασθενεί αυτός ο τρόπος, οποιοσδήποτε άλλος περισσεύει.
- Με την ίδια μεθοδολογία συζητεί εδώ ο φιλόσοφος και για την ανδρεία και για τη σωφροσύνη και για την πραότητα.
- Αξίζει επίσης να τονιστεί ότι ο Αριστοτέλης διερευνά αυτές τις αρετές μέσα από το σχετισμό τους με το αντίθετό τους.
- Αυτό σημαίνει ότι τις εξετάζει μέσα από ένα πιο καθολικό και διευρυμένο πλαίσιο κοινωνικών εμπειριών.

β) Η σημασία του ηθικού προσανατολισμού της πράξης και η παιδαγωγική αξία του εθισμού.

«Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ [...] μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν»:

Ανάλυση:

- Ο Αριστοτέλης διατυπώνει, στο σημείο αυτό, το ακόλουθο, ευσύνοπτο συμπέρασμα:
- Τα μόνιμα χαρακτηριστικά του χαρακτήρα, οι μόνιμες ηθικές ποιότητες, δηλαδή οι *ἕξεις*, αποκτώνται με την επανάληψη όμοιων ενεργειών ή πράξεων.
- Τι σημαίνει όμοιες;
- Όμοιες με το νόημα των ομοειδών προς τις *ἕξεις* πράξεων.

- Με άλλα λόγια, οι έξεις έχουν την ίδια ποιότητα με τις πράξεις, οι οποίες έχουν εξακολουθητικά εκτελεστεί και δι' αυτού του τρόπου συνέβαλαν στη βαθμιαία απόκτησή των αντίστοιχων έξεων.
- Σε άλλο σημείο των *Ηθικών Νικομαχείων* ο φιλόσοφος επισημαίνει ότι η εσωτερική σχέση πράξης και έξεων λειτουργεί και αντίστροφα: *από τις έξεις στην πράξη*.
- Από την αρετή, ας πούμε, της ανδρείας εκπορεύονται θαρραλέες πράξεις.
- Επειδή έχουν αξιολογική και πρακτική ισχύ όσα αναφέρονται στο πιο πάνω συμπέρασμα, γι' αυτό οι ανθρώπινες πράξεις και ενέργειες δεν πρέπει να ανεύθυνες και τυχάρπαστες, αλλά χρειάζεται να έχουν ποιοτικά χαρακτηριστικά.
- Χρειάζεται να έχουν ηθική ποιότητα, δηλαδή να στοχεύουν στην ποιότητα του ήθους, ώστε να μετασχηματίζουν την αρετή σε έξη, σε μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα μέσα από τον εθισμό.
- Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, από την άποψη ότι οι έξεις είναι σύστοιχες με το είδος των ενεργειών:
- Οι ποιοτικές ή θετικές ενέργειες ανοίγουν δρόμο στις ποιοτικές έξεις, δημιουργούν ευάρεστες ψυχικές διαθέσεις·
- Απεναντίας, οι αρνητικές ενέργειες, οι ποιοτικά ανεπαρκείς προκαλούν αντίστοιχα κακές έξεις, καταστρεπτικές για την αρετή.
- Η πιο πάνω συλλογιστική του φιλοσόφου καταλήγει στη διαπίστωση ότι έχει τεράστια σημασία ο εθισμός στην ηθική πράξη από τη μικρή ηλικία.
- Αξίζει εδώ να τονιστεί η κλιμάκωση της αριστοτελικής συλλογιστικής πορείας: *οὐ μικρὸν—πάμπολυ—τὸ πᾶν*.

Σχόλιο:

- Εάν λάβουμε υπόψη ότι στην τρίτη ενότητα ο φιλόσοφος έθεσε την πολιτική διάσταση της αρετής, στην παρούσα ενότητα βλέπουμε να συνδέει την ουσία της αρετής με την κοινωνική της διάσταση.
- Η πεμπτουσία αυτής της κοινωνικής διάστασης βρίσκεται στην πράξη, η οποία έχει κοινωνικό χαρακτήρα και διαμείβεται στους κόλπους των διαφόρων συναναστροφών.

- Η πράξη, ως προκύπτει, δεν αποτιμάται ως μια αφηρημένη ή ουδέτερη ενέργεια, αλλά κρίνεται ποιοτικά.
- Με τις ανώτερες ποιοτικά πράξεις μπορούν οι πολίτες να προσανατολιστούν ηθικά, να γίνουν ενάρετοι και έμφρονες.
- Η φρόνηση συνεπώς, όπως παρατηρεί σε άλλο σημείο των *Ηθικών Νικομαχείων* (1144b 26-29) ο φιλόσοφος, εμπεριέχεται μέσα στην ίδια την έξη.
- Και τότε μόνο η έξη είναι η ποιοτική έκφραση της αρετής.
- Κατά την ίδια λογική, οι ενέργειες δεν αρκεί να είναι σύστοιχες απλώς με τον ορθό λόγο, αλλά να γίνονται με φρόνηση.
- Και στο μέτρο που συμβαίνει αυτό, είναι σημαντικό οι πολίτες να εθίζονται από τη μικρή ηλικία στο καλό και έτσι να βρίσκουν νωρίς τον ορθό δρόμο.
- Υπό ένα λοιπόν γενικότερο πνεύμα, ο Αριστοτέλης θεωρεί αναγκαίο, η σωστή αγωγή να ξεκινά από τη μικρή ηλικία: να διαπαιδαγωγείται ο πολίτης και να αποκτά παιδεία από τα πρώτα του βήματα.
- Η παιδεία, επομένως, και η αγωγή είναι καθοριστικός παράγοντας για την απόκτηση της ηθικής αρετής.

ΕΝΟΤΗΤΑ 5^η (B 3, 1-2)

Η πραγμάτωση της ηθικής αρετής συνεπάγεται ευχαρίστηση για τον άνθρωπο

I.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Εξάλλου πρέπει να θεωρούμε αποδεικτικό σημάδι των έξεων (: των μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα) την ευχαρίστηση ή τη δυσαρέσκεια που συνοδεύει τις πράξεις μας· αυτός δηλαδή που απέχει από τις σωματικές ηδονές και χαίρεται γι' αυτό είναι σώφρων (: συνετός), ενώ αυτός που δυσανασχετεί [για την αποχή του από τις σωματικές ηδονές] είναι ακόλαστος· το ίδιο επίσης, αυτός που υπομένει τα δεινά και χαίρεται ή τουλάχιστον δεν λυπάται, είναι ανδρείος, ενώ όποιος λυπάται είναι δειλός. Και όλα τούτα, επειδή η ηθική αρετή κινείται γύρω από [: σχετίζεται με] τις ηδονές (: την ευχαρίστηση) και τις λύπες (: δυσαρέσκεια)· διότι η ηδονή (: η ευχαρίστηση) μας εξωθεί να κάνουμε ευτελή πράγματα, ενώ η λύπη (: η δυσαρέσκεια) μας κρατά μακριά από τα αισθητικώς ωραία πράγματα. Γι' αυτό πρέπει, όπως λέει ο Πλάτων, να έχει πάρει κανείς ήδη από μικρός εκείνη την αγωγή

που θα τον κάνει να χαίρεται (: να ευχαριστιέται) και να λυπάται (: να δυσαρεστείται) για τα πράγματα που πρέπει (: αξίζει)· πράγματι, αυτή είναι η σωστή παιδεία [ή διαπαιδαγώγηση].

II.

ΝΟΗΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ

Στην ενότητα αυτή, ο Αριστοτέλης λαμβάνει ως αποδεικτικό στοιχείο για την πραγμάτωση της ηθικής αρετής τα συναισθήματα, ευχάριστα ή δυσάρεστα, που νιώθει ο άνθρωπος για και από τις πράξεις του. Αυτό αποτελεί σημάδι ότι είναι ήδη διαμορφωμένα μέσα μας τα σταθερά στοιχεία του χαρακτήρα μας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα υπέρ αυτής της άποψης είναι τα ακόλουθα: είναι εγκρατής κανείς, όταν απέχει από τις σωματικές ηδονές και αισθάνεται ευχάριστα· όταν όμως η αποχή του από αυτές του προκαλεί δυσαρέσκεια, τότε λογίζεται ακόλαστος. Παρόμοια συμβαίνει με την ανδρεία και τη δειλία. Όλα τούτα δείχνουν ότι δεν αρκεί να κάνουμε ηθικές πράξεις, αλλά πρέπει να νιώθουμε ευχαρίστηση με αυτό που κάνουμε, πράγμα που επιβεβαιώνει τότε ότι πράττουμε ηθικά και ενάρετα. Από την άλλη πλευρά, οι άνθρωποι που ευχαριστούνται κάνοντας ποταπές πράξεις και αποφεύγουν τις καλές πράξεις, γιατί αυτές τους προκαλούν δυσαρέσκεια, δείχνουν ότι δεν διέπονται από ενάρετες αρχές. Από εδώ προκύπτει ότι οι άνθρωποι πρέπει να διαπαιδαγωγούνται από τη μικρή τους ηλικία σωστά, όπως λέει και ο Πλάτων, ώστε να συνηθίζουν να νιώθουν ευχάριστα με την εκτέλεση των σωστών πράξεων και δυσαρέσκεια με την εκτέλεση των ευτελών πράξεων.

III.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ

1. Γενικές υποσημάνσεις:

- Η υλοποίηση της ηθικής αρετής δεν στηρίζεται μόνο σε ψυχοπνευματικές προϋποθέσεις, αλλά και σε υλικές.
- Τέτοιου είδους υλικές προϋποθέσεις είναι η ηδονή και η λύπη που εκπορεύονται από τις πράξεις μας.
- Η Αριστοτελική πραγμάτευση, σύμφωνα με τα παραπάνω, της ηθικής αρετής δεν έχει μονοδιάστατα θεωρητικό χαρακτήρα, αλλά κυρίως πρακτικό.
- Έτσι οι έξεις συσχετίζονται με τα αντίστοιχα συναισθήματα ευαρέσκειας ή δυσαρέσκειας που προκαλούν.

- Τούτο δείχνει περαιτέρω πως ο χαρακτήρας των έξεων εδραιώνεται σταθερά και δεν μεταβάλλεται εύκολα, γι' αυτό πρέπει οι πράξεις μας να είναι ποιοτικές.
- Οι πράξεις μας, οι ενέργειές μας εν γένει απελευθερώνουν μέσα μας συναισθήματα.
- Η ποιότητα, συνεπώς, των συναισθημάτων μας βρίσκεται σε *αναλογική* ανταπόκριση με την ποιότητα των ενεργειών μας.
- Πρέπει, σε κάθε περίπτωση να επιδιώκεται μια *εναρμόνιση* ανάμεσα στα υποκειμενικά μας πάθη, ως πούμε εδώ την ηδονή στη θετική της φορά, και στον αντικειμενικό χαρακτήρα των πράξεών μας.
- Τούτο σημαίνει ότι η ηδονή δεν είναι εξ ορισμού ένα αρνητικό συναίσθημα, αλλά διαβαθμίζεται αρνητικά ή θετικά, ανάλογα με την ποιότητά του, η οποία πάλι συνδέεται με την ποιότητα της πράξης.
- Πώς όμως μπορεί κανείς να κάνει διάκριση ανάμεσα στον αγαθό και φαύλο χαρακτήρα της ηδονής ή, με άλλα λόγια, ανάμεσα στις ποιοτικές και στις μη-ποιοτικές ηδονές;
- Με το να συνδέει την ηθική πράξη με την ποιοτική ηδονή.
- Πώς τα μαθαίνει αυτά;
- Μέσα από την ορθή παιδεία.
- Όλα λοιπόν κυοφορούνται στο εκπαιδευτικό σύστημα που προσφέρει η πολιτεία.
- **Θέμα:** οι πράξεις μας δεν είναι ουδέτερες, αλλά επενδύονται με ανάλογα συναισθήματα. Τα ευχάριστα ή δυσάρεστα συναισθήματα, οι καλές και κακές ηδονές, που συνοδεύουν τις πράξεις μας, συσχετίζονται με την ηθική πράξη. Γι' αυτό είναι αναγκαία μια ορθή παιδεία που κατευθύνει τον πολίτη να διακρίνει τη δέουσα ευαρέσκεια ή δυσαρέσκεια, την καλή και κακή ηδονή.
- **Βασικές έννοιες-όροι:** Έπιγενομένην ήδονήν ἢ λύπην, ἠθικὴν ἀρετὴν, ὀρθὴν παιδείαν.
- **Δομή:**
 - Τα συναισθήματα είναι σημάδι της ηθικής αρετής.
 - Συμπέρασμα.
 - Η ορθή παιδεία.
 - Η σημασία της.

2. Συγκεκριμένες επισημάνσεις:

α) Τα συναισθήματα είναι σημάδι της ηθικής αρετής:

«Σημείον δὲ [...] λυπούμενος δειλός».

Ανάλυση:

- Ο φιλόσοφος ορίζει το ασφαλές κριτήριο σχετικά με την οριστική διαμόρφωση των έξεων.
- Είναι το ευχάριστο ή δυσάρεστο αναλόγως συναίσθημα.
- Με λόγια του φιλοσόφου πρόκειται για την ηδονή ή την λύπη, η οποία έρχεται να προστεθεί, κατά περίπτωση, στις πράξεις του ανθρώπου.
- Η ηδονή και η λύπη δεν συνιστούν ενύπαρκτη ποιότητα ή ιδιότητα της ανθρώπινης ενέργειας, αλλά χαρακτηριστικό στοιχείο ή γνώρισμα που έπεται αυτής της ενέργειας.
- Η ενέργεια προηγείται και είναι καθοριστική, στο να εκφράζει την αγαθή προαίρεση ή την εσωτερική αδυναμία του ανθρώπου απέναντι στα πάθη του.
- *Αγαθή προαίρεση*: αποχή από τις σαρκικές απολαύσεις. Εξ αυτής της αποχής απολαμβάνει κανείς όχι πια τις σαρκικές ηδονές, αλλά την ευαρέσκεια, το ευχάριστο συναίσθημα.
- *Εσωτερική αδυναμία του χαρακτήρα*: να μην μπορεί να μείνει μακριά από τις σωματικές απολαύσεις και να αισθάνεται δυσάρεστα, όταν αναγκάζεται να το κάνει.
- Στο πεδίο της ανδρείας, πώς **ορίζεται** ο ανδρείος;
- Ως εκείνος ο άνθρωπος που επιδεικνύει σθένος, εσωτερική ετοιμότητα να υπομένει τα δεινά, να αντιμετωπίζει τους κινδύνους και τις συμφορές με καρτερία, με υπομονή και προοπτική.
- Παράλληλα δε, αυτός που δεν λυπάται, δεν δυσανασχετεί ή δεν μεμψιμοιρεί για τις συμφορές που τον βρήκαν, αλλά χαίρεται από τη δύναμη που αντλεί για να τις αντιμετωπίζει.
- Χαίρεται με την έννοια ότι δεν γονατίζει, δεν χάνει το θάρρος και τον προσανατολισμό του παρά αντιμετωπίζει καθετί το αντίξοο ως μια δύσκολη κατάσταση που αισθάνεται ότι δύναται να την ξεπεράσει.

- Αντίθετα, όποιος παραιτείται εύκολα και αισθάνεται αδύναμος να αναμετρηθεί με δυσάρεστες ή επικίνδυνες καταστάσεις της ζωής, χαρακτηρίζεται ως δειλός.

Σχόλιο:

- Το ήθος του ανθρώπου εδραιώνεται οριστικά μέσα στην ψυχή του, εφόσον αυτός νιώθει ηδονή ή λύπη από τις πράξεις, στις (ή με τις) οποίες καταγίνεται.
- Ο Αριστοτέλης, σε αντίθεση με τους Κυνικούς, τους Κυρηναϊκούς και ιδιαίτερα τον Σπεύσιππο, που δεν συζητούσαν διόλου περί ηδονής, θεωρούσε πως οι αρετές (συ)σχετίζονται με την ηδονή και με τη λύπη.
- Αναγνώριζε ωστόσο ότι η ηδονή και η λύπη δεν έχουν μόνο θετικές, αλλά και αρνητικές συνέπειες.
- Γι' αυτό τις συνέδεε με την αρετή υπό *συγκεκριμένους ποιοτικούς και χρονικούς καθορισμούς*.
- Έτσι, όποιος ενεργεί με σωφροσύνη, δηλαδή αποκτά την ηθική έξη ή την αρετή της σωφροσύνης, την βιώνει δηλαδή κυριολεκτικά, αισθάνεται ευχάριστα να (ή όταν) απέχει από τις σωματικές ηδονές.
- Αντίθετα, όποιος δεν ενεργεί με μέτρο, δηλαδή αποκτά την έξη της ακολασίας, τότε αισθάνεται δυσάρεστα να (ή όταν) απέχει από τις ηδονές.
- Ανάλογα συμβαίνει και με τις περιστάσεις της ζωής, όπου οι άνθρωποι αποδεικνύονται ότι καλλιεργούν την αρετή της ανδρείας ή όχι, οπότε λογίζονται δειλοί.
- Ο φιλόσοφος επιχειρεί εν τέλει να δείξει πως η σημασία της ηδονής και της λύπης, όπως επίσης της ανδρείας και της δειλίας, είναι ανεκτίμητη για την ηθική στάση ή συμπεριφορά του ανθρώπου.
- Ακόμη δείχνει πως η ηθικότητα του ανθρώπου δεν είναι τα εύσημα λόγια ή οι ανέξοδες συμβουλές περί καλής συμπεριφοράς, περί αγαθοσύνης και παρόμοια, αλλά συνυφαίνεται με την έξη.
- Αντικειμενικά, αυτή εγκαθίσταται τόσο βαθιά στις εσώτατες δομές του ανθρώπινου ψυχισμού, ώστε ο φρόνιμος όχι μόνο να αποφεύγει τη σωματική ηδονή, αλλά να χαίρεται επί πλέον γι' αυτό.
- Ο φιλόσοφος, ως προκύπτει χρησιμοποιεί τις αρετές της σωφροσύνης και της ανδρείας ως εμπειρικά δεδομένα για να ολοκληρώσει τη συλλογιστική του πορεία:

- Δεν αρκεί η πράξη καθεαυτήν, δηλαδή ως δυνατότητα για την απόκτηση της ηθικής αρετής· παίζει σημαντικό ρόλο και το αποτέλεσμα της πράξης.
- Το αποτέλεσμα πρέπει να είναι τέτοιο, ώστε να χαραποει τον άνθρωπο, να δημιουργεί στην ψυχή του ευφορία και ανάταση.

β) Συμπέρασμα και η σημασία της ορθής παιδείας:

«Περὶ ἡδονᾶς [...] ὀρθὴ παιδεία αὐτὴ ἐστίν»:

Ανάλυση:

- Το συμπέρασμα που διατυπώνει ο Αριστοτέλης, μετά τη συσχέτιση των συναισθημάτων που συνοδεύουν τις πράξεις μας με τις ἔξεις (είτε θετικές είτε αρνητικές), είναι ότι η ηθική αρετή συνδέεται με τα ευχάριστα και τα δυσάρεστα συναισθήματα, με τις ηδονές και με τις λύπες.
- Τι σημαίνει όμως η πιο πάνω συμπερασματική τοποθέτηση του Αριστοτέλη;
- Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, πέραν ὅσων ἔχουν αναφερθεί σε προηγούμενες αναλύσεις, σημαίνει τα παρακάτω:
- **α)** οι ηδονές καθεαυτές (=δυνάμει) δεν αποτελούν εμπόδιο, προκειμένου να αποκτήσουμε την αρετή.
- **β)** απεναντίας λειτουργούν ως κινητήρια δύναμη της πρακτικής μας στάσης και δράσης, αφού πράξη χωρίς ηδονή δεν μπορεί να νοηθεί.
- **γ)** δεν νοείται ευδαιμονία χωρίς ηδονή, γιατί η ευδαιμονία είναι εκείνη που προκαλεί στον άνθρωπο τη μεγαλύτερη ευχαρίστηση.
- **δ)** η συναναστροφή της ανθρώπινης ψυχής με την ηδονή τη μαθαίνει να δαμάζει τα πάθη της με το να τα εκλογικεύει.
- **ε)** το ζητούμενο, επομένως, είναι η ψυχή να διαμορφώνει την ποιότητά της καταπολεμώντας τα πάθη της, με το πιο πάνω νόημα, και να μην δυσανασχετεί για την διαρκή αυτή αναμέτρησή της με τα πάθη.
- **στ)** τελικά, ὅπως λέει ο Αριστοτέλης στο ἔργο του *Ἠθικά Ευδήμεια* (1220a 30-31) η αρετή ευδοκίμει ως η κατάσταση εκείνη που προκύπτει από τις πιο καλές εκδηλώσεις της ψυχής και η οποία εμπνέει συγχρόνως τα καλύτερα έργα και συναισθήματα στην ανθρώπινη ψυχή.
- Συγκεφαλαιωτικά, αυτό που συστήνει ο φιλόσοφος στην περίπτωση της ηδονής είναι το μέτρο: **η μεσότητα**.

- Αυτός που αποφεύγει *άνευ μέτρου* και *αλόγιστα* τις ηδονές είναι αναίσθητος, αγροίκος.
- Αποτελεί το ένα άκρο, εξίσου κακό και ποιοτικά ποταπό, όπως το άλλο άκρο: εκείνος που δίνεται *άνευ μέτρου* και *αλόγιστα* στις ηδονές, για να γίνει στο τέλος ακόλαστος.
- Η σύνδεση λοιπόν της ηθικής πράξης με την ευχαρίστηση είναι και αυτό ένα θέμα που πρέπει να συμπεριλάβει στο έργο της η ορθή παιδεία.

Σχόλιο:

- Ο φιλόσοφος συμπερασματικά συμπλέκει την ηθική αρετή με την ηδονή και την αρετή.
- Αυτό δεν σημαίνει ότι φιλοσοφεί υπέρ ενός ηδονισμού με ηθικολογικό ή αρετολογικό χρωματισμό.
- Η εισαγωγή της ηδονής στο κέντρο του ηθικώς πράττειν προϋποθέτει διαφορετική πρόσληψη της εν λόγω έννοιας:
- Η έννοια λοιπόν της ηδονής συνυφαίνεται, για τον Αριστοτέλη, με την ψυχική ευφροσύνη, που προκύπτει από τον έλεγχο και την υπερνίκηση των ανεξέλεγκτων απαιτήσεων των ορμών.
- Συνακόλουθα, η ως άνω έννοια δεν ταυτίζεται με την επιδίωξη ή την απόλαυση των σωματικών, σαρκικών απολαύσεων, όπως ίσως πιστεύει ο κοινός νους.
- Γι' αυτό, ο φιλόσοφος αποσαφηνίζει ότι η περιστροφή της ηθικής αρετής γύρω από τις ηδονές και τις λύπες έχει το νόημα της αντιπαράθεσης μαζί τους και όχι της συμπόρευσης.
- Οι φτηνές ηδονές, αποφαινεται ο φιλόσοφος, κατακυριεύουν τους ανθρώπους και τους αποπροσανατολίζουν ηθικά.
- Αποτέλεσμα αυτού του αποπροσανατολισμού είναι να πράττουν το κακό από ροπή προς την φαύλη ηδονή και να αποφεύγουν το αγαθό, επειδή δυσαρεστούνται από το δύσκολο έργο πραγμάτωσης του αγαθού.
- Και καταλήγει ο φιλόσοφος **επαγωγικά**: ο άνθρωπος πρέπει να εκπαιδεύεται κατάλληλα από την παιδική του ηλικία για να γνωρίζει στη ζωή του να χαίρεται και να λυπάται για τα πράγματα που πρέπει και όταν πρέπει.